

سیر ترجمه‌های فارسی نهج البلاغه در سده اخیر

علی خنیفرزاده

(دانش‌آموخته دکتری مدرسی معارف اسلامی (گرایش قرآن و متون اسلامی) از دانشگاه قرآن و حدیث)

a.khanifarzadeh@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۱۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۱۳

چکیده

این پژوهش در صدد پاسخ به این پرسش اساسی است که ترجمه نهج البلاغه به زبان فارسی در سده چهاردهم شمسی از لحاظ کمی و کیفی، چه تحولاتی را پشت سر نهاده است؟ پاسخ، مستلزم بررسی کیفی و کمی روند تحولات ترجمه نهج البلاغه است. به لحاظ کمی، جستجوی ترجمه‌های نیمه نخست سده گذشته، به دلیل فقدان سامانه‌های ثبت دقیق مشخصات نشر آن زمان، آسان نیست. به لحاظ کیفی نیز، ترجمه‌ها نیاز به اولویت‌بندی شاخص‌های ترجمه دارند که خود در حوزه مطالعات ترجمه قرار می‌گیرد. این دشواری‌ها باعث شده است در کارهای مشابه، صرفاً به گزارش نام و مشخصات اجمالی ترجمه‌ها بسنده شود. سعی این نوشتار این بوده که با استفاده از کتابخانه‌های حاوی ترجمه‌های نیمه نخست سده اخیر و بانک‌های اطلاعاتی و نیز ارزیابی اجمالی کیفیت ترجمه‌ها، مهم‌ترین تحولات تاریخی ترجمه این کتاب در یک‌صد سال گذشته رصد شود. این پژوهش، نمای نسبتاً روشنی از مهم‌ترین ترجمه‌های نهج البلاغه در صد سال گذشته بر حسب تسلسل زمانی و فراز و فرود آن ارائه می‌دهد و تحولات صورت گرفته در این بازه زمانی را از لحاظ کمیت، کیفیت و تأثیرگذاری به تصویر می‌کشد.

کلیدواژه‌ها: نهج البلاغه، تاریخ نهج البلاغه، ترجمه نهج البلاغه، نهج البلاغه فارسی.

«این مقاله با حمایت دبیرخانه دائمی کنگره یکصدمین سالگشت بازتأسیس حوزه علمیه قم، دستاوردها و نکوداشت آیت الله العظمی حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی رحمته الله تألیف شده است.»

۱. درآمد

به گواهی انجمنه نهج البلاغه، نگارش این کتاب در رجب ۴۰۰ قمری (تقریباً برابر با: اسفندماه ۳۸۸ شمسی) به پایان رسیده است. هر چند بیش از هزار سال از گردآوری نهج البلاغه می‌گذرد، این اثر همچنان زنده و جریان‌ساز است و جذابیت و رونق آن، روز به روز افزون شده است. نهج البلاغه طی این ده قرن، پیوسته محل توجه دوستان و - بالطبع - سنگ‌اندازی دشمنان بوده است. اندیشمندان بسیاری با گرایش‌های گوناگون فکری و اعتقادی، دست به شرح و گزارش این اثر زده‌اند و ده‌ها شرح بر آن نگاشته‌اند، هر چند که از بسیاری از آنها فقط نامی در کتاب‌نامه‌ها بر جای مانده است. افزون بر این، ده‌ها کتاب درباره نهج البلاغه و در ذیل آن وجود دارد که خود کتابخانه‌ای غنی از فرهنگ و معارف علوی را تشکیل می‌دهد.

نهج البلاغه تا به امروز به زبان‌های زنده دنیا، همچون: فارسی، ترکی، اردو، انگلیسی، فرانسوی، آلمانی، ایتالیایی، اسپانیایی، اسپرانتو، بوسنیایی، سندی و... ترجمه شده است. در این میان، ترجمه فارسی این کتاب شریف برای مشتاقان فارسی‌زبان کلام مولای متقیان، به‌ویژه ایرانیان، اهمیت ویژه دارد و پس از قرآن، هیچ کتابی به اندازه نهج البلاغه به فارسی ترجمه نشده است.

موضوع این مقاله، ترجمه‌های فارسی نهج البلاغه و هدف آن، بررسی تحولات تاریخی برگردان این کتاب در یک‌صد سال اخیر است. نتیجه این پژوهش شاید بعدها به مثابه حلقه‌ای از زنجیره‌ای بزرگ‌تر، در پژوهش‌های کلانی چون «تاریخ نهج البلاغه» یا «طبقات شارحان و مترجمان نهج البلاغه» - اگر بخت یار باشد - به کار آید و مقدمه ظهور پژوهش‌های دیگری شود. فراوانی ترجمه‌های فارسی این اثر، در عین حال از اهتمام ایرانیان به نهج البلاغه حکایت دارد و ذیل مبحث گسترده‌تری با عنوان «خدمات ایرانیان به نهج البلاغه» نیز درخور مطالعه است.

این پژوهش مشخصاً درصدد پاسخگویی به دو پرسش اساسی زیر است:

۱. ترجمه نهج البلاغه به زبان فارسی در سده چهاردهم شمسی از لحاظ کمی چه تحولاتی داشته است؟

۲. ترجمه نهج البلاغه به زبان فارسی در سده چهاردهم شمسی از لحاظ کیفی چه تحولاتی داشته است؟

از این رو، بدنه این مقاله نیز شامل دو بخش کمی و کیفی است. این پژوهش به طور عمده

بر توصیف و تحلیل ترجمه‌های فارسی نهج البلاغه و سیر تطوّر آنها در سده اخیر تمرکز دارد و به شیوه «توصیفی - تحلیلی» تحولات یادشده را بررسی می‌کند.

حوزه پژوهش این نوشتار، مشخصاً ترجمه‌های فارسی نهج البلاغه در سده چهاردهم شمسی است؛ لذا از ترجمه‌های خارج از این بازه زمانی، صرفاً به نحو گذرا و استطرادی یاد می‌شود. بررسی تاریخ ترجمه نهج البلاغه و خصوصیات ترجمه‌های کهن، حوصله و مجال دیگری می‌طلبد و جا دارد در مقالی دیگر، مستقلاً بررسی شود. نیز روشن است که ترجمه نهج البلاغه به زبان‌های دیگر^۱ و نیز شروح نهج البلاغه و کتاب‌های پیرامونی، موضوعاً از دایره این پژوهش خارج است. شیوه گردآوری اطلاعات در این تحقیق، متکی بر منابع کتابخانه‌ای (کاغذی و رقمی) بوده است که مشخصات تفصیلی آنها در انتهای این نوشتار آمده است.

پیش از این در شماری از نوشته‌ها، از ترجمه‌های نهج البلاغه و آمار - و گاه کیفیتشان - سخن رفته است؛ اما بررسی سیر تاریخی ترجمه‌های صد سال اخیر، موضوع بحث نبوده است.^۲

۲. کوشش‌های کهن

نخست اشاره‌ای گذرا به کوشش‌های پیشینیان در این حوزه، ضروری است. در سده‌های کهن، عالمان فارسی‌زبان بر آن شدند که نهج البلاغه را به زبان فارسی برگردانند، تا فارسی‌زبانان نیز از آموزه‌های این نامه مینوی بهره‌مند شوند. به صورت جزمی نمی‌توان گفت چه کسی برای نخستین بار گزارشی پارسی از نهج البلاغه به دست داده است. در منابعی چون الذریعة و فهرست‌های منابع خطی کتابخانه‌ها، دست‌نوشته‌های بسیاری گزارش شده که عنوان «ترجمه فارسی نهج البلاغه» را بر خود دارد. در پاره‌ای از این دست‌نوشته‌ها، نام و هویت مترجم معلوم

۱. درباره ترجمه نهج البلاغه به زبان‌های دیگر، ر.ک: پیمان اسحاقی، «منبع‌شناسی ترجمه‌های نهج البلاغه به برخی زبان‌های غیر عربی»، فصلنامه امامت‌پژوهی، سال اول، شماره ۴.

۲. عناوین برخی از این نوشتارها چنین است: مقاله «نگاهی به ترجمه‌های فارسی نهج البلاغه»، نوشته عبد الکریم پاک‌نیا، مجله فرهنگ کوثر، دیماه ۱۳۷۹، شماره ۴۶؛ سلسله مقالات «ترجمه‌های نهج البلاغه» در فصلنامه مکتب اسلام، تیر ۱۳۷۶، سال ۳۷، شماره‌های ۳ و ۴؛ بخش‌هایی از کتاب دنیای نهج البلاغه، نوشته داود الهامی، قم: مکتب اسلام، ۱۳۷۹؛ «سبک‌شناسی ترجمه‌های نهج البلاغه به زبان فارسی در سده اخیر»، نوشته مهدی آزادباش، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات عرب، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم تحقیقات تهران، دانشکده زبان و ادبیات عرب، گروه ادبیات عرب، ۱۳۹۳.

است و در پاره‌ای دیگر، هویت مترجم و تاریخ تألیف - و چه بسا تاریخ تحریر و استنساخ - دانسته نیست. اغلب این دست‌نوشته‌ها مربوط به بازه سال‌های نهصد و اندی به بعد است. با این حال، در خصوص کوشش‌های کهن در حوزه ترجمه نهج البلاغه به فارسی، عجالتاً این نکات یادکردنی است:

یک. برخی پژوهشگران معتقدند که نخستین ترجمه‌های فارسی نهج البلاغه در قرن دهم هجری صورت پذیرفته است (شیرازی، ۱۳۵۷). این در حالی است که کهن‌ترین دست‌نوشته‌های به‌جامانده از این کتاب مربوط به بازه سال‌های هشتصد و اندی است (طباطبایی، ۱۴۱۲). بنابراین می‌توان این مطلب را - دست کم تا به دست آمدن یک مثال نقض - به عنوان یک واقعیت تاریخی پذیرفت که نخستین ترجمه‌های فارسی موجود از نهج البلاغه، مربوط به قرن نهم هجری است. روشن است که این سخن بدین معنا نیست که در سده‌های کهن‌تر، ترجمه‌هایی فارسی از «سخنان» امیر مؤمنان یافت نمی‌شود. بنابراین، آثاری از قبیل مطلوب کل طالب نوشته رشید الدین وطواط، ناقض این سخن نیست.

دو. گفتنی است که در سال‌های اخیر، نهج البلاغه‌ای با تحقیق عزیزالله جوینی (استاد دانشگاه تهران) در دو جلد به چاپ رسیده که در صفحه عنوان و جلد آن، عبارت «با ترجمه فارسی قرن پنجم و ششم» آمده است (جوینی، ۱۳۶۸)؛ اما ادعای مصحح محترم این نسخه، با تردیدهای جدی روبه‌روست (پهلوان، ۱۳۸۴: ۱۵۶؛ شهیدی، ۱۳۸۶: ۱۳۸۶) و این ترجمه نمی‌تواند مربوط به قرن ششم هجری باشد و به ظن متأخم به یقین، مربوط به دوره‌های پسین‌تر است. سه. برخی از قدیمی‌ترین ترجمه‌های فارسی نهج البلاغه که تاکنون شناخته شده، به ترتیب زمانی عبارت‌اند از:

۱. ترجمه و شرح جلال الدین حسین بن شرف الدین اردبیلی، معاصر شاه اسماعیل صفوی موسوم به منهج الفصاحة فی شرح نهج البلاغة به سال ۹۰۵ ق (ر.ک: مایل هروی، ۱۳۸۰: ۱۱۱/۱۰ - ۱۱۴/مدخل «الهی اردبیلی»):

۲. ترجمه و شرح عزالدین آملی از معاصران محقق کرکی به سال ۹۴۴ ق؛

۳. ترجمه و شرح نهج البلاغه ابو الحسن علی بن حسن زواره‌ای به سال ۹۴۷ ق موسوم به روضة الأنوار؛

۴. ترجمه و شرح نهج البلاغه موسوم به تنبيه الغافلین و تذکره العارفین از ملا فتح‌الله کاشانی (م ۹۸۸ ق)، نویسنده تفسیر منهج الصادقین و شاگرد علی بن حسن زواره‌ای پیشین؛
۵. شرح نهج البلاغه مولا محمد صالح بن محمد باقر روغنی قزوینی (زنده در سال ۱۰۸۰ ق)؛^۱
۶. ترجمه و شرح نهج البلاغه آقامحمدباقر لاهیجی مشهور به «نواب». وی این شرح را به فرمان فتحعلی‌شاه قاجار، در سال‌های ۱۲۲۵ و ۱۲۲۶ ق. نوشت.^۲
در ادامه می‌کشیم ترجمه‌های فارسی نهج البلاغه را که در قرن اخیر سامان یافته‌اند تا آن جا که دسترسی و توان داشته‌ایم، معرفی کنیم.

۳. گونه‌شناسی ترجمه‌های فارسی «نهج البلاغه» در قرن اخیر

در قرن اخیر، ترجمه‌های فارسی بسیاری از نهج البلاغه صورت پذیرفته است. فراوانی ترجمه‌های این کتاب در سده گذشته، مرهون عوامل متعددی از جمله: گسترش صنعت چاپ و آسانی نشر، نوگرایی و ورود عالمان به عرصه سیاست، اقبال عمومی به نهج البلاغه، ظهور جنبش‌های سیاسی و آزادی‌خواهانه در ایران، وجود مفاهیم و موضوعات سیاسی در نهج البلاغه (به خصوص در عهدنامه مالک اشتر) و موج بازگشت به متون دینی است.^۳
ترجمه‌های معاصر از حیث: تأثیر بر مخاطب، میزان شیوع و مقبولیت عام، التزام به متن (حفظ امانت) و به‌ویژه قدمت، یکسان نیستند. مورد اخیر ایجاب می‌کند که آن دسته از مترجمان جریان‌ساز را که فضل تقدّم داشته‌اند، مقدّم داریم و کارشان را پیش از دنباله‌روان و همکارانشان بررسی کنیم.

۱. نسخه‌هایی متعدد از این کتاب در دست است و تاکنون چند بار به چاپ رسیده است: نخست در تهران، چاپ سربی به سال ۱۳۲۱ ق. به اهتمام: میرزا علی ادیب خلوت که در این چاپ به اشتباه، شرح به محمد صالح بن محمد برغانی قزوینی (م ۱۲۸۳ ق) نسبت داده شده است؛ بار دوم: تهران، چاپ اسلامیه، ۱۳۸۰ ق، در چهار جلد، با تصحیح و حواشی سید ابراهیم میانجی. وی همچنین رساله‌ای مستقل در شرح وصیت امام علی (ع) به امام حسن (ع) نوشته که آن را منشور الادب الهی و دستورالعمل کارآگاهی نامیده است.
۲. نسخ متعددی از این شرح در دست است و بار اول در سال ۱۳۱۷ ق، در تهران به چاپ رسیده و در سال ۱۳۷۹ ش از سوی دفتر نشر میراث مکتوب در تهران، در سه جلد مجدداً منتشر شده است.
۳. ر.ک: مقاله «نقش نهج البلاغه در جنبش‌های سیاسی ایران» نوشته محمد ملکی و محمدتقی کریمی (از دوست فاضل، دکتر محمد ملکی که این مقاله را پیش از انتشار در اختیارم نهاد سپاس گزارم).

مترجمان نهج البلاغه را در این دوره با توجه به عنصر زمانی و تقدّم و تأخّر، می‌توان در سه گروه «پیشاهنگان»، «مترجمان دهه‌های میانی»، و «مترجمان متأخر» جای داد. منظور از پیشاهنگان، کسانی است که در سه دهه آغازین سده گذشته، دست به ترجمه نهج البلاغه زده‌اند و به نوعی در برگردان این اثر در دوران معاصر آغازگر و پیش‌گام به شمار می‌روند. مترجمان دهه‌های میانی، کسانی هستند که ترجمه‌هایشان برای نخستین بار طی چهار دهه میانی قرن گذشته (یعنی در فاصله ۱۳۳۰ تا ۱۳۷۰ شمسی) انتشار یافته است. پس از این افراد، مترجمان متأخر قرار می‌گیرند که آثارشان برای نخستین بار در سه دهه پایانی قرن گذشته (پس از ۱۳۷۰ شمسی) عرضه شده است.

۴. پیشاهنگان

گویا جواد فاضل (۱۲۹۳ - ۱۳۴۰)، مترجم، نویسنده و شاعر، نخستین کسی است که در سده گذشته، دست به ترجمه منثور از نهج البلاغه زده است (شهیدی، ۱۳۸۶: یح). سخنان علی از نهج البلاغه، معروف‌ترین کار جواد فاضل به شمار می‌رود که پس از شهریور ۱۳۲۰ منتشر و پس از آن، بارها تجدید چاپ شد. وی در کارنامه خود علاوه بر ترجمه چندین رمان عامه‌پسند، آثاری مذهبی مانند ترجمه و نگارش صحیفه کامله سجادیه نیز دارد. تعبیر مرکب «ترجمه و نگارش» در عناوین چنین کتاب‌هایی حکایت از سبک خاص و بسیار آزاد مترجم/نگارنده در ترجمه و عدم پایبندی او به متن مبدأ دارد. برگردان جواد فاضل از نهج البلاغه، هر چند نمکین و خوشخوان است، امروزه صرفاً ارزش تاریخی دارد و نمی‌توان آن را در کنار ترجمه‌های جدی نهج البلاغه جای داد؛ زیرا فاصله آن با متن مبدأ به قدری است که به گفته مرحوم دکتر سید جعفر شهیدی: «در بسیاری موارد با سخنان امام ارتباطی نداشت!» (همان). کار جواد فاضل در پنج بخش ارائه شده و هر بخش، شامل عناوین متعددی است و در ارائه مطالب، از شیوه سید رضی در تدوین مطالب (مبتنی بر سه بخش خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌ها) پیروی نشده است و بخش‌بندی کتاب از نظم خاصی پیروی نمی‌کند. علاوه بر این، شامل ترجمه کل نهج البلاغه نیست. لذا می‌توان گفت در حقیقت، برداشتی آزاد از «نهج البلاغه» است.

ترجمه دیگر از مرحوم سید محمود علایی طالقانی، چهره شناخته سیاسی و دینی معاصر است. این ترجمه فقط شامل ۸۱ خطبه نخست نهج البلاغه است و در سال ۱۳۲۵، انجام گرفته

است (جعفری، ۱۳۷۲: ۲۰/۱). نثری روان دارد و به گفته مترجم، «فقط برای آشنایی اولی عموم فارسی‌زبانان» نگاشته شده است.

در پایان این دهه، دو ترجمه دیگر پای به عرصه نشر نهاد. این دو ترجمه عبارت‌اند از: برگردان ده جلدی محمدعلی انصاری (۱۲۹۰ - ۱۳۶۳) - که همزمان متن عربی، ترجمه منثور، و برگردان منظوم کل نهج البلاغه را در بر دارد - و دیگری ترجمه اثرگذار مرحوم فیض الاسلام که جلد ششم (آخرین مجلد) این اثر در ۱۳۲۹ ش انتشار یافت. ترجمه انصاری بر خلاف همروزگارانیش (جواد فاضل و فیض الاسلام و حتی طالقانی) رواج چندانی نیافت؛ بر خلاف فیض الاسلام که نامش در روزگار ما با نهج البلاغه آمیخته است و در سده گذشته، پیش‌گام «همگانی سازی» نهج البلاغه به شمار می‌رود.

سید علی‌نقی اصفهانی معروف به «فیض الاسلام» (۱۲۸۳ - ۱۳۶۴ ش) از عالمان و نویسندگان پرتلاش سده اخیر و دانش‌آموخته نجف است و از مراجعی چون مرحوم سید ابوالحسن اصفهانی و آقا ضیاء الدین عراقی اجازه دارد. ترجمه او بر خلاف برگردان گزینشی و آزاد مرحوم جواد فاضل و ترجمه ناقص آیه الله طالقانی، ترجمه‌ای از کل نهج البلاغه و نیز پایبند به متن است؛ هر چند نثر آن به روانی دو ترجمه پیشین نیست.

تا پیش از او کتاب شریف نهج البلاغه، فاقد شرح و ترجمه‌ای کامل و «عمومی» برای فارسی‌زبانان بود. پس از آن که فیض الاسلام خطبه‌ها، نامه‌ها و سخنان کوتاه امام را با ترجمه و توضیح نشر داد، ترجمه «همه‌فهم» او در میان عموم طبقات جا باز کرد و مقبول همگان افتاد. طی هفت دهه گذشته، فارسی‌زبانان بسیاری، نهج البلاغه خوانده و با مفاهیم آن دلبستگی پیدا کرده‌اند و در واقع، آشنایی این چند نسل با نهج البلاغه و رواج مطالعه این کتاب در میان عموم مردم، عمدتاً مرهون تلاش فیض الاسلام است. از این رو این ترجمه، طی هفتاد سال گذشته در شمارگان وسیعی انتشار یافت و به گفته مترجم، تا آغاز دهه پنجاه شمسی، قریب یک میلیون نسخه از آن به چاپ رسید (فیض الاسلام، ۱۳۶۸: ۱/ج). این اثر به لحاظ تاریخی از مهم‌ترین اتفاقات در حوزه برگردان نهج البلاغه به فارسی در سده گذشته به شمار می‌رود و می‌توان آن را حلقه انتقال از ترجمه‌های کهن به امروزی دانست. با توجه به جایگاه فیض الاسلام به عنوانی عاملی در تحول تاریخی ترجمه، برگردان او ذیل مبحث «تاریخ‌نگاری ترجمه» متون دینی در خور بررسی است.

۵. مترجمان دهه‌های میانی

در دهه ۳۰ و نیمه نخست دهه ۴۰ ترجمه جدیدی منتشر نشد. رکود نسبی این دوره شاید به سبب انتشار و رواج ترجمه فیض الاسلام در این سال‌ها باشد. در میانه دهه ۴۰، ترجمه محمدعلی انصاری قمی انتشار یافت که در واقع بر کشیده از ترجمه ده جلدی اوست که پیش‌تر در تهران انتشار یافته بود. از مهم‌ترین اتفاقات این دهه، انتشار ترجمه داریوش شاهین^۱ در سال ۱۳۴۹ است که بارها به چاپ رسیده است.

در عوض در دهه ۵۰ شمسی، شاهد ظهور ترجمه‌های بیشتری از نهج البلاغه هستیم. به‌خصوص در پایان این دهه و آغاز دهه بعد و مقارن با انقلاب اسلامی و اوضاع خاص سیاسی کشور، ترجمه نهج البلاغه رونق بیشتری یافت. ترجمه محسن فارسی که نثری روان دارد و نیز ترجمه‌های حسین عمادزاده و احمد سپهر خراسانی،^۲ مربوط به این دهه است. ترجمه ناصر مکارم شیرازی که نخستین ترجمه گروهی از نهج البلاغه است و با همکاری محمدرضا آشتیانی و محمدجعفر امامی صورت گرفته، در پایان این دهه انتشار یافت. ترجمه‌های فضل الله کمپانی، فریدون سالکی و سید عبدالمطلب شیرازی، از دیگر آثار این دوره است.

در ابتدای دهه ۶۰ ترجمه‌های علی اصغر فقیهی، محمدجواد شریعت و اسدالله مبشری^۳ و با

۱. داریوش شاهین (م ۱۳۸۰ ش)، از مترجمان پرکار در عرصه دین و فرهنگ و ادب بود. از وی بیش از یکصد جلد تألیف و ترجمه، در عرصه ادبیات، شعر و مذهب به یادگار مانده است. از جمله آثار مذهبی او ترجمه نهج البلاغه به زبان انگلیسی است. کتابی به نام یکصد گوهر شامل کلمات قصار حضرت علی (ع)، به انتخاب و کوشش او تدوین و به پنج زبان ترجمه شده است.

۲. این نویسنده، با احمدعلی سپهر (مورخ الدوله) که در ۱۳۱۲ ش، کلمات قصار امام را به فارسی و فرانسه ترجمه کرده، متفاوت است.

۳. اسدالله مبشری (۱۲۸۸ ش - ۱۳۶۹)، وزیر دادگستری در دولت موقت مهدی بازرگان، وکیل دادگستری، قاضی، ادیب، شاعر و مترجم بود. تحصیلات حقوقی خود را در دانشگاه تهران و سپس فرانسه تا مقطع دکتری به پایان رسانید. در دهه بیست، دادستان شهرهای شیراز و اصفهان و در دولت مصدق، مستشار دیوان عالی کشور و مدیر کل دادگستری شد. پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ برای مدتی تحت تعقیب حکومت نظامی بود و زندانی شد. در سال ۱۳۴۰ به ریاست بازرسی کل کشور رسید و چند تن از افراد بانفوذ کشور را به دادگاه کشاند. پس از انقلاب در دولت موقت بازرگان - که از زمان جبهه و نهضت مقاومت ملی در دهه ۳۰ با او آشنایی نزدیک داشت - به سمت وزیر دادگستری رسید؛ ولی پس از چند ماه استعفا داد و به فعالیت‌های فرهنگی پرداخت. در دهه ۶۰ نیز برای مدت کوتاهی به زندان افتاد. نهج البلاغه مولا علی بن ابی طالب امیرالمؤمنین، منظومه شب، تراز یا روش نویسندگی، حقوق بشر از تامس پین، ترجمه صحیفه سجادیه و تاریخ فلسفه اسلامی از هانری کورین، از جمله آثار اوست.

فاصله کوتاهی، ترجمه‌های مصطفی زمانی (بهار ۱۳۶۲) و محمدعلی شرقی (۱۳۶۳) انتشار یافت. ترجمه آهنگین سید جعفر شهیدی - که در نوع خود اقدامی جدید و پیشروانه بود - برای نخستین بار در ۱۳۶۸ به طبع رسید. این ترجمه، فارغ از این که ترجمه نهج البلاغه است، به عنوان اثری ادبی مستقل و خوشخوان قابل مطالعه است. این ترجمه بارها تجدید چاپ شده است و در ۱۳۶۹ برنده جایزه کتاب سال شد.

۶. مترجمان متأخر

عمده عناوین ترجمه‌های فارسی نهج البلاغه در یک صد سال اخیر، مربوط به سه دهه پایانی آن است. در دهه‌های پایانی سده پیش، آهنگ ترجمه نهج البلاغه شتاب گرفت و ترجمه‌های بسیاری روانه بازار شد. این واقعیت را نمی‌توان انکار کرد که برخی از این ترجمه‌ها حائز اهمیت و شماری دیگر کم‌اهمیت‌تر است. در میان آثار دسته دوم، عناوینی وجود دارد که چیزی به گذشته ترجمه نهج البلاغه نیفزوده‌اند و به واقع نمی‌توان آنها را تلاش جدیدی در این حوزه به شمار آورد (تحریریه قیسات، ۱۳۸۰ ش: ۱۹).

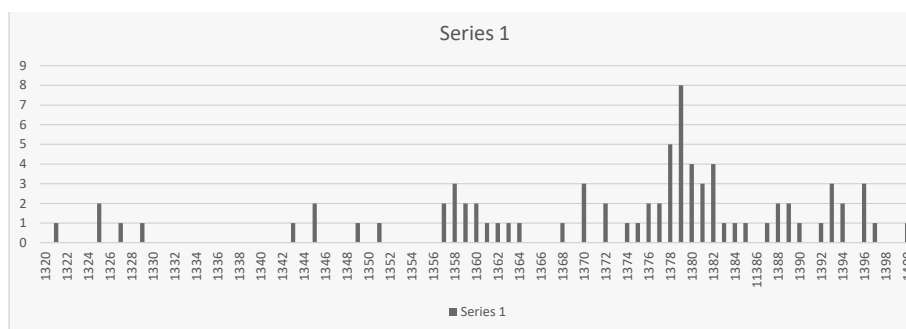
از آثار دهه ۷۰ باید به پرتوی از نهج البلاغه نگاشته محمد مهدی جعفری و نیز ترجمه حسین انصاریان که نثری روان و همه‌فهم دارد و از ترجمه‌های مطرح است اشاره کرد. یکی از ترجمه‌هایی که در عصر ما از سوی ناشران مختلف و در شمارگان گسترده به چاپ رسید و اهمیت تاریخی دارد ترجمه محمد دشتی است که نخستین بار در سال ۱۳۷۶ انتشار یافت.

در این دهه، نام‌های بسیار دیگری از جمله محمد تقی جعفری، عبدالمحمد آیتی، عبدالمجید معادیخواه، ناهید آقامیرزایی، سید جمال الدین دین‌پرور، محمد بهشتی، سید نبی الدین اولیائی، محمد مقیمی، ناصر احمدزاده، سید کاظم ارفع، ذبیح الله منصوری، محمود رضا افتخارزاده و عمران عزیززاده نیز دیده می‌شود. نام‌گذاری سال ۷۹ به نام «سال امام علی (ع)» از عوامل فراوانی ترجمه‌های این دوره است.

روند ترجمه نهج البلاغه در دهه ۸۰ تقریباً با همان شتاب ادامه یافت. از کوشش‌های درخور یادکرد در ابتدای دهه ۸۰ می‌توان به ترجمه‌های محمد مهدی فولادوند و علی شیروانی اشاره کرد. یکی از ترجمه‌های شایان توجه از نهج البلاغه برگردان حسین استادولی است که نخستین بار در سال ۱۳۸۳ از سوی انتشارات اسوه عرضه شد. ترجمه طاهره صفارزاده که گزیده‌ای

سه‌زبانه از نهج البلاغه است در ۱۳۸۰ به چاپ رسید.

از میان آثار دهه ۹۰ می‌توان به ترجمه‌های حمیدرضا آژیر و سید علی موسوی گرمارودی اشاره کرد. نمودار زیر تحولات کمی ترجمه‌های نهج البلاغه را در سال‌های سده گذشته نشان می‌دهد:

نمودار تحولات کمی ترجمه‌های نهج البلاغه

۷. تنوع ترجمه‌ها و مترجمان

فارغ از جنبه زمانی، ترجمه‌های سده گذشته را از جهات دیگری نیز می‌توان طبقه‌بندی کرد. اساساً ترجمه‌های سده چهاردهم شمسی تنوع فراوان دارند. برخی از این ترجمه‌ها تمام کتاب نهج البلاغه را در بر گرفته، و تعدادی هم ترجمه بخشی از آن است. نوع دوم، ترجمه‌هایی هستند که از ابتدا با قصد گزینش‌گری انجام یافته‌اند، یا مترجمان به دلایلی موفق به اتمام کار نشده‌اند. ترجمه آیه الله طالقانی جزو ترجمه‌های گروه دوم است که بعدها توسط محمد مهدی جعفری تکمیل شد. برخی از ترجمه‌ها به متن مبدأ پایبندی دارند و دسته اندکی هستند که از این التزام رها هستند و گاه تا «برداشت آزاد» پیش می‌روند. ترجمه ذبیح الله منصوری و جواد فاضل از گروه دوم هستند.

مترجمان نهج البلاغه از حیث توانایی فارسی‌نویسی و تسلط بر امکانات زبان مقصد، یکسان نیستند. برخی مترجمان از توان و مایه زبانی گسترده‌تری در قیاس با همگان خود برخوردارند و حاصل کارشان از حیث روانی و فارسی بودن، آشکارا برتر از دیگران است. این خصیصه در ترجمه سید جعفر شهیدی چندان به اوج می‌رسد که آن را تا شاهکاری ادبی و خواندنی با سبک خراسانی بر می‌کشد.

برگردانِ جواد فاضل، داریوش شاهین، محسن فارسی، اسدالله مبشری و ناهید آقامیرزایی از جمله روان‌ترین ترجمه‌هاست و می‌توان حاصل کارشان را از جمله ترجمه‌های «ارتباطی» یا «خواننده‌محور» به شمار آورد.

مترجمان این دوره، طیف متنوعی از افراد با اندیشه‌ها و گرایش‌ها و خاستگاه‌های گوناگون را تشکیل می‌دهند. در میان این مترجمان، طبقات مختلف اجتماعی و چهره‌های گوناگون سیاسی و علمی دیده می‌شوند. نکته جالب توجه در سیاهه این افراد، سهم چشمگیر حوزه‌های علمیه در فارسی‌سازی نهج البلاغه در سده اخیر است. تقریباً چهل درصد از ترجمه‌ها مربوط به کسانی است که رسماً به نهاد روحانیت تعلق دارند، یا دست کم دارای تحصیلات حوزوی هستند. از میان روحانیان می‌توان به آقایان صدرالدین بلاغی، عمران علیزاده، دشتی، مصطفی زمانی، انصاریان و عقیقی بخشایشی اشاره کرد. پاره‌ای از این افراد، از بالاترین درجات علمی حوزه یعنی اجتهاد برخوردارند مانند: سید محمود طالقانی، فیض الاسلام، محمدتقی جعفری، و مکارم شیرازی. همچنین گروهی از مترجمان از میان جامعه دانشگاهی برخاسته‌اند؛ مانند: محمدمهدی آیتی، سید محمدمهدی جعفری، طاهره صفارزاده (دانشگاه شهید بهشتی) و اسدالله مبشری (دکترای حقوق از فرانسه). در کنار این دو گروه، دسته سومی وجود دارند که می‌توان آنان را به قیاس کتاب‌های تاریخ ادبیات، «مُخَضَّرَم» نامید؛ چرا که هم‌زمان از پیشینه و زیست حوزوی و آکادمیک یکسان برخوردارند و در هر دو نهاد آموزشی، تحصیلات داشته‌اند. سید جعفر شهیدی، نمونه برجسته دسته اخیر است و کسانی چون محمدجواد شریعت (دانشگاه اصفهان) را نیز می‌توان در این گروه جای داد.

در میان مترجمان نهج البلاغه، گروه‌ها و سوبه‌های مختلف سیاسی دیده می‌شود، از سنت‌گرایان تا ملی - مذهبی‌ها (سید محمود طالقانی، سید محمدمهدی جعفری) و چهره‌های سیاسی مانند عبدالمجید معادیخواه (قاضی شرع دادگاه انقلاب و وزیر فرهنگ و ارشاد اسلامی در سال‌های ۶۰ و ۶۱) و اسدالله مبشری (وزیر دادگستری در دولت موقت مهدی بازرگان) و سرانجام اهل طریقت و گرایش‌های باطنی (مانند علی عابد نه‌اوندی و حیدر آقای تهرانی معروف به «معجزه»^۱) که این گوناگونی، نشان از اقبال عمومی طیف‌های مختلف جامعه به این کتاب دارد.

۱. به ترتیب نوه و فرزند مرحوم حاج مرشد چلویی.

زنان نیز در تاریخ ترجمه نهج البلاغه در سده گذشته سهم دارند. خانم‌ها ناهید آقامیرزایی و طاهره صفارزاده و ثریا محمدپور (۱۳۶۲ - ۱۳۹۵) در شمار بانوانی هستند که نهج البلاغه را به فارسی ترجمه کرده‌اند.

این نکته نیز گفتنی است که برخی ترجمه‌ها حاصل کار گروهی است یا دست کم بیش از یک مترجم دارد؛ ترجمه مکارم شیرازی از این شمار است و شاید برگردان محمد مهدی جعفری را نیز بتوان از این زاویه دید. نوع دیگری از همکاری نیز در این جا دیده می‌شود و آن بدین نحو است که شماری از مترجمان نهج البلاغه، در ترجمه‌های دیگر مترجمان این کتاب نیز نقش داشته‌اند؛ مثلاً ترجمه محمدتقی جعفری زیر نظر داریوش شاهین، و ترجمه حسین انصاریان با ویرایش حسین استادولی صورت پذیرفته است.

گفتنی است هر چند در میان مترجمان نهج البلاغه به زبان‌های دیگر (غیر از فارسی) و نیز شارحان آن، همیشه افرادی با گرایش‌های فکری و اعتقادی مختلف از فرق و ادیان گونه‌گون وجود داشته‌اند، در حوزه ترجمه این اثر به فارسی، مترجم غیر امامی دیده نمی‌شود.

۸. ترجمه‌های منظوم

در بررسی برگردان‌های فارسی نهج البلاغه، «ترجمه‌های منظوم» - فارغ از میزان فائده‌مندی این کار - پدیده‌ای در خور توجه است. روشن است که ترجمه می‌تواند به نظم یا ادبی باشد. بر خلاف تصور اولیه، نه این کار یک پدیده جدید است^۱ و نه شمار این ترجمه‌ها اندک. برای نمونه، نسخه‌ای عکسی با عنوان ترجمه منظوم نهج البلاغه نوشته تقی مجدالملک عنوان نگار در مرکز احیای تراث اسلامی وجود دارد که تاریخ کتابت آن ۱۳۲۲ ق (برابر ۱۲۸۲ تا ۱۲۸۳ ش) است.

در دوران معاصر نخستین تلاش در این زمینه مربوط به محمدعلی انصاری قمی است که مجلدات ده‌گانه آن طی سال‌های ۱۳۲۷ تا ۱۳۳۱ در تهران و به خط حسن هریسی انتشار یافته است. این اثر علاوه بر ترجمه منظوم، هم‌زمان برگردانی به نثر را هم در بر دارد.

در دهه ۴۰ شاعر معاصر بروجردی، عباس ایران دوست (زاده ۱۲۸۲) متخلص به «گوهری»

۱. البته آثاری از قبیل مطلوب کل طالب - که در تاریخ نگارش‌های فارسی سابقه دارند - با موضوع ما ارتباطی ندارند؛ زیرا تولید این قبیل متون منظوم تعلیمی در سنت آموزشی ما برای به یادسپاری بهتر مطالب رواج داشت.

نهج البلاغه را به نظم کشید و برگردان او در دو جلد با نام خورشید هدایت: نهج البلاغه منظوم در ۱۳۴۳ به چاپ رسید.^۱

در میانه دهه ۴۰ (۱۳۴۵) نهج البلاغه منظوم زین العابدین امام ابهری منتشر می‌شود که به اهمیت و قوت دو ترجمه پیشین نیست. در آغاز دهه بعد (۱۳۵۱) احمد علی بابایی، منتخبی منظوم از نهج البلاغه را به چاپ رساند.

در دهه ۷۰ و ۸۰ موجی از ترجمه‌های منظوم نهج البلاغه به راه می‌افتد و تعداد بیشتری از مترجمان - که فراوانی آنها چشمگیر است و احصای نام‌هایشان نه چندان آسان - همه یا بخشی از نهج البلاغه را به نظم کشیدند.^۲

۹. ترجمه‌های آموزشی

برخی ترجمه‌ها با اهداف آموزشی و ترویجی، یا برای مخاطبان و طبقه سنی خاصی مانند جوانان و نوجوانان تهیه شده‌اند. در ضرورت تولید اثری با این هدف، جای سخن نیست؛ اما چند و چون

۱. در سال ۱۳۸۲ ش در بروجرد به دنیا آمد و پس از اتمام تحصیلات مقدماتی در سال ۱۳۹۷ ش، به شهر تهران رفت. اشعارش در مجله «پیمان» به چاپ می‌رسید. کسروی در مجله پیمان درباره گوهری نوشته است: «او جوانی زحمتکش [بود] و در آموختن دانش و هنر، هیچ گاه از حرکت باز نمی‌ایستاد و دل از مهر ایران انباشته بود».

۲. مشخصات برخی از این ترجمه‌های منظوم چنین است:

- زین العابدین امام ابهری، نهج البلاغه مولانا علی بن ابیطالب (علیه السلام) نظم و نثر فارسی با مجملی از تاریخ اسلام، ۱۳۴۵ ش؛

- علی بابایی، احمد (۱۳۵۱)، منتخب نهج البلاغه، تهران: انتشارات موسوی؛

- مجد، امید (۱۳۷۰)، نهج البلاغه با ترجمه منظوم، تهران: امید مجد، اول؛

- سلطانی، محمد حسین (۱۳۷۹)، نهج البلاغه منظوم، تهران: به آفرین؛

- شفیعی پردیسی، مهدی (۱۳۸۰)، نهج البلاغه پردیسی (به نثر منظوم)، تهران: گوپه؛

- معجزه تهرانی، حیدرعلی (۱۳۸۰)، بخش‌هایی از کتاب مستطاب نهج البلاغه منظوم، تهران: تابان؛

- ملانی علمداری، حسین (۱۳۸۱)، نهج البلاغه (منظوم)، تبریز: احرار؛

- عابد نهاوندی، علی (۱۳۸۲)، شاهکار نامه مولا علی (علیه السلام): شامل کلیات نهج البلاغه به نظم فارسی، مثنوی علوی علی

ابن ابی طالب، تهران: آرون؛

- مجدی، عطاء الله (۱۳۷۵)، هزار گوهر: منتخب کلمات قصار حضرت امیر المومنین علی علیه السلام از نهج البلاغه با

ترجمه روان به نظم و نثر فارسی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی؛

- رزاقی، محمود (۱۳۹۰ ش)، برداشتی منظوم از نهج البلاغه مولی علی (علیه السلام)، تهران: خوشه پروین، اول؛

- صلواتی، محمود (۱۳۹۷ ش)، برگردان آهنگین و موزون نهج البلاغه، تهران: سرایی، اول؛

- محمدپور، ثریا (۱۳۹۳)، پرتو عشق: نهج البلاغه منظوم، تبریز: نشر آذربایجان.

و میزان توفیق این آثار، نیازمند بررسی جداگانه است. از میان این عناوین می‌توان به ترجمه آموزشی نهج البلاغه نگاشته حامد شریعتی و منصور پهلوان، نهج البلاغه با ترجمه روان و شرح واژگان از ابوالفضل بهرامپور، و نهج البلاغه آموزشی از فرشته بصراوی اشاره کرد.

۱۰. بازنشر ترجمه‌های کهن

علاوه بر ترجمه‌های یادشده، در سده گذشته، شماری از ترجمه‌های کهن نهج البلاغه با ابزار جدید چاپ، مجدداً انتشار یافتند. از این میان می‌توان به ترجمه‌های میرزا حبیب الله خوئی،^۱ حسین بن عبدالحق الهی اردبیلی،^۲ ترجمه و شرح عزالدین آملی،^۳ ترجمه و شرح ملا فتح‌الله کاشانی^۴ و ترجمه چاپ شده به همت عزیرالله جوینی اشاره کرد.

۱۱. واژه‌نامه‌ها

واژه‌نامه‌های نهج البلاغه موضوع بحث ما نیستند؛ ولی از ابزارهای مهمی هستند که به هنگام نیاز، به یاری مترجمان می‌آیند. امروزه جای دانش‌نامه مفصلی برای «فرهنگ برابره‌های نهج البلاغه» به صورت اصولی و نیز «فرهنگ ریشه‌شناختی نهج البلاغه» همچنان خالی است و تولید چنین آثاری، مقدمه رسیدن به ترجمه/ترجمه‌های مطلوب برای نهج البلاغه است. در سده گذشته، در کنار ترجمه نهج البلاغه، واژه‌نامه‌های چندی با همین موضوع انتشار یافت که از لحاظ شیوه کار، سختگی و شمول تفاوت دارند و البته همین مقدار هم غنیمت است. از میان واژه‌نامه‌های یادشده به این موارد می‌توان اشاره کرد:

مفردات نهج البلاغه، سید علی اکبر قرشی، تصحیح: محمدحسن بکایی، تهران: مرکز فرهنگی نشر قبله، ۱۳۷۷ ش؛

فرهنگ تطبیقی نهج البلاغه: دربردارنده شرح دکتر صبحی صالح و ترجمه کهن، فیض الاسلام، مبشری، شهیدی و آیتی، گردآورنده: سیدحبیب‌الله احمدپناه، سمنان: دانشگاه سمنان، ۳۰ تیر ۱۳۸۹؛

۱. قم: بنیاد فرهنگی امام المهدی (عج)، چاپ اول: ۱۳۷۲.

۲. تحقیق: صادق مرادی، قم: انتشارات جوینی، اول، ۱۴۰۰.

۳. مشهد: آستان قدس رضوی و بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۵۵ ش.

۴. تنبیه الغافلین و تذکره العارفین، تصحیح: سید محمدجواد ذهنی تهرانی، تهران: پیام حق، ۱۳۷۸ ش.

فرهنگ واژگان نهج البلاغه، مؤلف: منصور پهلوان، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۷.

این بنده آرزو داشت که آمار دقیقی از تعداد چاپ‌ها و شمارگان هر یک از عناوین ترجمه‌های نهج البلاغه را به دست می‌آورد تا بتواند به این واقعیت دست یابد که در صدسال گذشته، دقیقاً چند نسخه فارسی از نهج البلاغه تولید و راهی خانه‌ها و کتابخانه‌ها شده است. این کار در خصوص برخی عناوین دهه‌های نخست، تقریباً ناممکن یا دشوار است. شاید این مهم بعدها با پژوهش بیشتر - هرچند با تقریبی نزدیک به واقع - دستیاب شود.

جدولی که در ادامه می‌آید، شامل سیاهه‌ای از برگردان‌های نهج البلاغه در سده اخیر است. از آن جا که کوشش شده بیشترین عناوین ممکن ترجمه‌ها ضبط شود، ذکر نام ترجمه در این جا به معنای تأیید ارزش و اعتبار آن نیست. در عین حال، ادعای استقرای کامل نداریم و چه بسا نام برخی مترجمان از قلم افتاده باشد. گفتنی است که ترجمه‌ها براساس تقدم زمانی تنظیم شده و ملاک، چاپ نخست اثر (البته در صورت دستیابی به آن) بوده است.

ردیف	مترجم	عنوان	سال نشر (چاپ نخست)	ناشر
۱	صدر الدین	نهج البلاغه (ترجمه کلمات قصار)	؟	تهران: روابط عمومی شاه پسند
۲	جواد	سخنان علی از نهج البلاغه	۱۳۲۱	
۳	سید محمود حسینی طالقانی		۱۳۲۵	
۴	خلیل صمیری کمره ای	نهج البلاغه یا دائرة المعارف علوی، ج ۱، آسمان و جهان	۱۳۲۵	تهران: چاپخانه علمی
۵	محمّدعلی انصاری	نهج البلاغه منظوم؛ خطبه‌ها، نامه‌ها، کلمات قصار	۱۳۲۷	کتابفروشی و چاپخانه محمدعلی علمی؛ گراورسازی شرکت چاپ رنگین
۶	سید علی نقی فیض الاسلام	ترجمه و شرح نهج البلاغه	۱۳۲۹	
۷	عباس ایراندوست	نهج البلاغه منظوم: خورشید هدایت	۱۳۴۳	تهران: اسلامیه
۸	زین العابدین	نهج البلاغه مولانا علی بن ابیطالب (علیه السلام) نظم و نثر فارسی با مجملی از تاریخ اسلام	۱۳۴۵	
۹	محمّدعلی انصاری قمی	ترجمه نهج البلاغه	۱۳۴۵	تهران: نوین
۱۰	داربوش شاهین	سخنان جاویدان با نهج البلاغه	۱۳۴۹	انتشارات جاویدان
۱۱	احمد علی‌بابایی	منتخب نهج البلاغه	۱۳۵۱	تهران: انتشارات موسوی
۱۲	فریدون سالکی	نهج البلاغه: خطبه‌ها، فرمانها، نامه‌ها و کلمات قصار حضرت امیرالمومنین علی بن ابیطالب	۱۳۵۷	فریدون علمی
۱۳	محسن فارسی	نهج البلاغه در سخنان علی (علیه السلام)	۱۳۵۷	تهران: امیر کبیر
۱۴	احمد سپهر خراسانی	نهج البلاغه امیرالمومنین علی (علیه السلام)	۱۳۵۸	تهران: اشرفی
۱۵	حسین عمادزاده اصفهانی		۱۳۵۸	اول: ۱۴۰۰ ق. سپس توسط انتشارات شرقی در تهران مکرر تجدید چاپ گردیده
۱۶	فضل الله کمپانی افسری	سخنان علی از نهج البلاغه	چاپ سوم	[بی جا] فروغی

ردیف	مترجم	عنوان	سال نشر (چاپ نخست)	ناشر
			۱۳۵۸	
۱۷	ناصر (با همکاری محمدجعفر امامی و محمدرضا آشتیانی)	ترجمه گویا و شرح فشرده‌ای بر نهج البلاغه	۱۳۵۹	قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب
۱۸	سید عبدالمطلب	ترجمه نهج البلاغه به فارسی	۱۳۵۹	تهران: چاپخانه مروی
۱۹	علی اصغر	کتاب شریف نهج البلاغه با تعلیقات لازم و دوازه فهرست	۱۳۶۰	اصفهان: کتابخانه مشعل
۲۰	محمد جواد	نهج البلاغه سخنان امیرالمؤمنین علی علیه السلام	۱۳۶۰	اصفهان: مشعل
۲۱	اسدالله	نهج البلاغه مولا علی بن ابی طالب امیرالمؤمنین	۱۳۶۱	تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی. تاریخ چاپ اول معلوم نیست. این ترجمه را محمد جواد باهنر و سید مرتضی آیه الله زاده شیرازی مقابله و بررسی کرده‌اند.
۲۲	مصطفی	نهج البلاغه	۱۳۶۲	تهران: نبوی
۲۳	محمدعلی	نهج البلاغه	۱۳۶۳	تهران: دار الکتب الاسلامیه
۲۴	امیر	منتخب نهج البلاغه: مجموعه‌ای از خطبه‌ها، نامه‌ها و پندهای امیرالمؤمنین	۱۳۶۴	تهران: طاهری
۲۵	سید جعفر	نهج البلاغه	۱۳۶۸	تهران: انتشارات علمی و فرهنگی
۲۶	محمد	نهج البلاغه: از روی متن تصحیح شده مرحوم دکتر صبحی صالح و مقابله با نسخه‌های این‌میثم و ابن ابی‌الحدید و محمد عبده	۱۳۷۰	تهران: شهرپور با همکاری تابان
۲۷	امید	نهج البلاغه با ترجمه منظوم	۱۳۷۰	تهران: امید مجد
۲۸	سید نبی‌الدین	ترجمه نهج البلاغه	۱۳۷۰	تهران: زرین
۲۹	حمید	نهج البلاغه منظوم، کلمات قصار	۱۳۷۲	تهران: شهراب با همکاری بنیاد نهج البلاغه
۳۰	محمد مهدی	پرتوی از نهج البلاغه	۱۳۷۲	تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
۳۱	عبدالمجید	خورشید بی‌غروب نهج البلاغه	۱۳۷۴	قم: نشر ذره
۳۲	عطاء الله	هزار گوهر: منتخب کلمات قصار حضرت امیرالمؤمنین علی علیه السلام از نهج البلاغه با ترجمه روان به نظم و نثر فارسی	۱۳۷۵	تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی
۳۳	محمد	ترجمه نهج البلاغه	۱۳۷۶	قم: مؤسسه تحقیقاتی امیرالمؤمنین
۳۴	عبدالمحمد	ترجمه نهج البلاغه	۱۳۷۶	تهران: بنیاد نهج البلاغه
۳۵	محمد	نهج البلاغه میراث درخشان امام علی علیه السلام	۱۳۷۷	تهران: مهتاب
۳۶	ناصر	ترجمه نهج البلاغه	۱۳۷۷	تهران: اشرفی
۳۷	سید کاظم	ترجمه روان نهج البلاغه	۱۳۷۸	تهران: فیض کاشانی
۳۸	حسین	ترجمه نهج البلاغه	۱۳۷۸	تهران: پیام آزادی
۳۹	غلامحسین	کلیات نهج البلاغه	۱۳۷۸	تهران: افراسیاب
۴۰	کاظم	نهج البلاغه	۱۳۷۸	تهران: آفرینه

ردیف	مترجم	عنوان	سال نشر (چاپ نخست)	ناشر
۴۱	ذبیح الله	سروش خدا در سرود علی علیه السلام	۱۳۷۸	تهران: نقش اندیشه
۴۲	محمودرضا	نهج البلاغه	۱۳۷۹	تهران: روزگار
۴۳	ناهید	ترجمه نهج البلاغه	۱۳۷۹	تهران: بهزاد
۴۴	ابوالقاسم	پاینده	۱۳۷۹	تهران: نقش اندیش
۴۵	سید جمال الدین	نهج البلاغه پارسی	۱۳۷۹	بنیاد نهج البلاغه
۴۶	محمد حسین	نهج البلاغه منظوم (سلطانی)	۱۳۷۹	تهران: به آفرین
۴۷	محمدتقی	نهج البلاغه	۱۳۷۹	تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی
۴۸	عمران	ترجمه نهج البلاغه	۱۳۷۹	
۴۹	عزیز الله	نهج البلاغه (کلام امیر علیه السلام)؛	۱۳۷۹	تهران: نشر محمد
۵۰	مهدی	نهج البلاغه پردیسی (به نثر منظوم)	۱۳۸۰	تهران: گوینه
۵۱	محمد	متن کامل نهج البلاغه: میراث درخشان امام علی	۱۳۸۰	تهران: انعام
۵۲	حیدرعلی	بخش هائی از کتاب مستطاب نهج البلاغه منظوم	۱۳۸۰	تهران: تابان
۵۳	طاهره	ترجمه گزیده‌ای از نهج البلاغه (عربی، فارسی، انگلیسی)	۱۳۸۰	تهران: هنر بیداری
۵۴	علی	نهج البلاغه	۱۳۸۱	
۵۵	محمد مهدی	نهج البلاغه	۱۳۸۱	تهران: صائب
۵۶	حسین	نهج البلاغه (منظوم)	۱۳۸۱	تهران: آحرار
۵۷	مهدی	نهج البلاغه	۱۳۸۲	تهران: فاخر
۵۸	سید مهدی	نهج البلاغه (به زبان فارسی ساده)	۱۳۸۲	تهران: فاخر
۵۹	مهدی	نهج البلاغه	۱۳۸۲	تهران: فرهنگ مکتوب
۶۰	علی	شاهکار نامه مولا علی علیه السلام : شامل کلیات نهج البلاغه به نظم فارسی، مثنوی عشرقیلوی علی ابن ابی طالب	۱۳۸۲	تهران: آرون
۶۱	حسین	نهج البلاغه	۱۳۸۳	تهران: اسوه
۶۲	فرشته	نهج البلاغه آموزشی (شامل دو کتاب: ترجمه نهج البلاغه + فرهنگ لغات نهج البلاغه)	۱۳۸۴	سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی
۶۳	مسعود	نهج البلاغه	۱۳۸۵	تهران: فرهنگ جامع
۶۴	ابراهیم	نهج البلاغه به صورت موضوعی با ترجمه مقابل، فنی، ادبی و شرح کلمات مشکل	۱۳۸۷	قم: حبیب
۶۵	عبد الرحیم	ترجمه فارسی نهج البلاغه یا بر ساحل سخن مولا علیه السلام	۱۳۸۸	قم: دفتر نشر نوید اسلام
۶۶	علی اکبر	ترجمه و شرح نهج البلاغه امام علی علیه السلام	۱۳۸۸	قم: عصر غیبت
۶۷	رضا	نهج البلاغه فارسی	۱۳۸۹	تهران: پیام محراب
۶۸	علی اکبر	نهج البلاغه	۱۳۸۹	به نشر
۶۹	محمود	برداشتی منظوم از نهج البلاغه مولی علی علیه السلام	۱۳۹۰	تهران: خوشه پروین
۷۰	احمد	نهج البلاغه	۱۳۹۲	تهران: اسوه
۷۱	علی	نهج البلاغه	۱۳۹۳	تهران: همراهان جوان
۷۲	محمد	سخنان امام علی علیه السلام : تحقیق متن و ترجمه به فارسی فصیح	۱۳۹۳	قم: فقه الثقلین
۷۳	ثریا	پرتو عشق: نهج البلاغه منظوم	۱۳۹۳	تهران: نشر آذربایجان
۷۴	محمد مهدی	نهج البلاغه	۱۳۹۳	کانون اندیشه جوان

ردیف	مترجم	عنوان	سال نشر (چاپ نخست)	ناشر
۷۵	جواد	نصرتی بیابانکی	۱۳۹۴	کاشمر: عالم افروز
۷۶	سید علی	موسوی گرمارودی	۱۳۹۴	تهران: قدیانی
۷۷	عباس	عزیزی	۱۳۹۶	پخش کتاب استقامت
۷۸	اسماعیل	منصوری لاریجانی	۱۳۹۶	تهران: شرکت چاپ و نشر بین الملل
۷۹	ابوالفضل	بهرامپور	۱۳۹۶	آوای قرآن
۸۰	محمود	صلواتی	۱۳۹۷	تهران: سرایی
۸۱	حمیدرضا	آزیر	۱۴۰۰	مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهشهای اسلامی
۸۲	حامد	شریعتی و منصور پهلوان	۱۴۰۱	مجمع ناشران انقلاب اسلامی و دار الکتب الاسلامیه

۱۲. تحولات کیفی ترجمه‌های فارسی نهج البلاغه در سده گذشته

ترجمه بر خلاف آنچه برخی می‌پندارند، کاری چندان ساده و در حد نهادن واژه‌ای فارسی در برابر واژه‌ای از زبان دیگر نیست. مترجم برای ارائه ترجمه‌ای مقبول، نیازمند فنون و دانش‌ها و پیش‌زمینه‌های خاصی است تا بتواند علاوه بر معنا، روح و فضای حاکم بر متن را نیز انتقال دهد. ترجمه موفق - در حالت آرمانی - حال و هوا، شیوه بیان و به اصطلاح مؤلفه‌های سبک‌ساز متن را نیز بازتاب می‌دهد، به طوری که متن نهایی، همان احساسی را در خواننده ایجاد می‌کند که متن اصلی می‌دهد.

وانگهی ترجمه قرآن و حدیث محدودیت‌ها و دشواری‌های ویژه خود را دارد و مترجم متون مذهبی، علاوه بر دانش‌ها و مهارت‌های مرتبط با فن ترجمه، به آگاهی‌های دینی خاصی نیاز دارد. در میان متون دینی، نهج البلاغه موقعیت ویژه‌ای دارد و دشواری‌های ترجمه آن بیش از بقیه متون است. اهمیت و قداست ویژه این کتاب بعد از قرآن، فصاحت و بلاغت بی‌مانند، چندلایگی معنایی و پیچیدگی عبارات، فراوانی تصویرپردازی‌های هنرمندانه، اختلاف ساختارهای نحوی و زبانی عربی و فارسی و ترجمه‌ناپذیری عناصر فرهنگی از جمله عواملی است که دشواری‌های انتقال آن را به زبان دیگر دوچندان می‌کند و مترجم را به چالش می‌کشد. از این رو اگر بگوییم ترجمه نهج البلاغه از قرآن دشوارتر است، سخن بیراهی نگفته‌ایم.

با وجود این دشواری‌ها، بررسی سیر تحول برگردان‌های فارسی این کتاب، به لحاظ کیفی، از

روندی رو به رشد حکایت دارد. ترجمه نهج البلاغه از نظر کیفی تا رسیدن به وضعیت امروز، راه دراز و پرفراز و نشیبی را پشت سر نهاده است. ترجمه‌های آغازینی چون محمدعلی انصاری و فیض الاسلام، با نثر معیار - حتی با نثر معیار آن روزگار هم^۱ - فاصله دارد. شاهد این سخن، دو ترجمه‌ای است که هم‌زمان و اندکی پیش از کار فیض الاسلام انجام یافته‌اند. نثر ترجمه‌های جواد فاضل و آیه الله طالقانی - به رغم کاستی‌ها و اشکالات - در قیاس با ترجمه ایشان روان‌تر است.

کتاب‌های مذهبی این دوره، غالباً از سلطه عربی‌گرایی تهی نبود و غالب دانش‌آموختگان نهادهای آموزشی سنتی چنین می‌نوشتند. در ترجمه متون مقدس، سنگینی و سیطره نحو زبان مبدأ بر ترجمه احساس می‌شد و متنی که به دست خواننده می‌رسید - به اصطلاح - بوی ترجمه می‌داد. این در حالی است که نیم قرن پس از آن، مترجمانی چون شهیدی پا در این عرصه نهادند که در پی بازتاباندن هم‌زمان لفظ و معنا بودند و فرهنگ و آهنگ متن را به یک اندازه مد نظر داشتند. در میان مترجمان دهه‌های پایانی این قرن حتی نمونه‌هایی چون حسین انصاریان و استادولی که فارسی‌نویسانی برجسته نیستند، ترجمه‌هایی با فارسی معیار و مورد قبول جامعه فارسی‌زبان ارائه کرده‌اند.

از حیث پابندی به متن، امروزه برداشت‌های آزاد از متون دینی تحت عناوینی چون «ترجمه و نگارش...» آن گونه که جواد فاضل و ذبیح الله منصوری^۲ انجام داده‌اند - و در سبک شناخت آثار دومی یک خصیصه غالب به شمار می‌رود - دیگر برای خواننده فارسی‌زبان متون مذهبی پذیرفتنی نیست. همچنین بررسی ترجمه‌های سده گذشته نشان می‌دهد که این آثار به لحاظ دقت در معادل‌گزینی، توجه به جنبه‌های بلاغی و زیبایی‌شناختی، دوری از لغزش‌های صرفی و نحوی، و تا حدودی، حفظ هویت فرهنگی متن مبدأ، پیشرفت کیفی نسبی داشته است.

در خصوص استفاده از نسخه/نسخه‌های اصیل در ترجمه، اجمالاً اهتمام خوبی در میان برخی مترجمان دیده می‌شود. ذکر نام و مشخصات نسخه مورد استفاده مترجم^۳ و بهره‌گیری از

۱. دهه ۲۰ دوره ظهور شاعران و نویسندگانی چون محمدعلی جمال‌زاده، بزرگ علوی، و م.ا. به‌آذین بود. علاوه بر این، آثار متعددی از نویسندگان بزرگ جهان به صورت مستقل یا پاورقی‌های دنباله‌دار در مطبوعات منتشر می‌شد (ر.ک: میرعابدینی، ۱۳۶۹: ۸۳-۸۷).

۲. درباره سبک کلی آثار ذبیح الله منصوری ر.ک: جمشیدی، ۱۳۶۷.

۳. مانند سید جعفر شهیدی.

ترجمه‌های اصیل^۱ از نموده‌های این پدیده است.

این شاخص‌ها - هرچند به نحو مُجمل - نشان می‌دهد که ترجمه‌های نهج البلاغه، روی هم رفته، در مسیر زمان و به‌ویژه در سده گذشته، روند تکاملی داشته و بیش و کم رو به رشد بوده‌اند؛ ولی رسیدن به ترجمه‌ای مطلوب، تلاش مضاعف و چه بسا فعالیتی علمی و گروهی و از همه مهم‌تر، بهره‌گیری از نتایج «مطالعات ترجمه» را در نهج البلاغه می‌طلبد.

۱۳. مطالعات ترجمه «نهج البلاغه»

در سال‌های پایانی سده گذشته، پدیده مبارکی در حوزه نهج البلاغه پژوهی ظهور کرد. در پی آشنایی با مباحث اروپائیان در زمینه مطالعات ترجمه، رشته‌های مترجمی و مطالعات ترجمه در برخی دانشگاه‌های ایران تأسیس شد و شاهد ظهور شماری از مراکز پژوهشی و مجلاتی بودیم که به طور تخصصی به مطالعات ترجمه - و حتی مطالعات ترجمه متون دینی - می‌پردازند. طبعاً پای این مباحث به ترجمه متون مذهبی هم کشید و مقالات سودمندی در مطالعات ترجمه و نقد علمی ترجمه‌های موجود متون دینی نگاشته شد. عمده این پژوهش‌ها حول مسائل ترجمه قرآن و نهج البلاغه می‌چرخید.

تا مدت‌ها ارزیابی ترجمه منحصر به تعبیری چون «خوب»، «بد»، «غلط» و مانند آن بود و سنجه‌ای که از کارایی و مقبولیت کافی برخوردار باشد وجود نداشت. ظهور نظریه‌های متنوع در ترجمه در واقع شیوه‌ها و معیارهای متعددی را در اختیار مترجمان و ناقدان ترجمه قرار داد و ترجمه و ترجمه‌پژوهی را از حالت سلیقه‌ای و فردی خارج کرد.

واقعیت این است که ترجمه - و نیز ارزیابی ترجمه - جز در پرتو وجود یک «نظریه ترجمه» ممکن نیست و تلاش‌هایی که در غیاب تئوری ترجمه صورت می‌بندد، به اندازه کافی «علمی» نیست. امروزه ترجمه - و به ویژه ترجمانی متون مقدس - کاری تخصصی و ظریف، و در پیوند با رشته‌های گوناگونی از جمله زبان‌شناسی است.

در خصوص پژوهش‌هایی که در سال‌های اخیر در خصوص مطالعات ترجمه نهج البلاغه سامان یافته است از باب نمونه به این موارد می‌توان اشاره کرد:

۱. مانند سید محمد مهدی جعفری و استفاده او از نسخه ابن شدقم.

- «حفظ شکل و انتقال معنا در ترجمه نهج البلاغه: بررسی مقابله‌ای ترجمه فیض الاسلام و شهیدی»، علی سلیمی و روژین نادری؛
 - «بررسی کیفیت ترجمه نهج البلاغه مبتنی بر الگوی نقش‌گرای هاوس: مطالعه موردی ترجمه علامه جعفری و شهیدی از خطبه اشباح»، زهرا سلیمی و نرگس انصاری؛
 - «میزان ترجمه‌پذیری عناصر فرهنگی و... در خطبه صد و هشتم از نهج البلاغه»، علیرضا حاجیان نژاد و میرفت سلمان؛
 - «مطالعه تطبیقی ترجمه‌های تصاویر کنایی دنیا در خطبه‌های نهج البلاغه»، مرتضی قائمی و رسول فتحی مظفری؛
 - «گرایش‌های ریخت‌شکنانه در ترجمه داریوش شاهین از نامه سی و یکم نهج البلاغه با تکیه بر نظریه آنتوان برمن»، محمد رحیمی خویگانی؛
 - «بررسی و نقد ترجمه محمد دشتی از حکمت‌های نهج البلاغه بر اساس الگوی لادمیرال»، عسگر بابازاده اقدم، حسین تکتبار فیروزجایی، زهره محمدصلاحي و فاطمه فیرورقی؛
 - «نقد و ارزیابی ترجمه محمد دشتی از نهج البلاغه بر اساس مدل گارسس»، مهین حاجی‌زاده، پروین فرهادی و رعنا فرهادی.
- مباحث مطالعات علمی ترجمه در سال‌های اخیر در نقد و ارزیابی ترجمه‌های نهج البلاغه مورد استفاده ناقدان و پژوهشگران قرار گرفته و این اقدام، پدیده‌ای مبارک و مغتنم است؛ اما انتظار می‌رود نتایج این مطالعات، در قامت ترجمه‌ای علمی و مطابق با اصول ترجمه‌پژوهی ظهور کند و انتظار می‌رود نسل آینده مترجمان در پی کاربری این نظریات و تطبیق آنها در ترجمه این کتاب شریف برآیند. ظهور چنین مقالات و پژوهش‌هایی این نوید را می‌دهد که ترجمه‌های آینده نهج البلاغه با تکیه بر مباحث جدید و علمی و به‌کارگیری نتایج دانش «مطالعات ترجمه» انجام خواهد پذیرفت و راه را بر کارهای سلیقه‌ای و بی‌ضابطه و فردبنیاد خواهد بست.

کتاب نامه

۱. پهلوان، منصور (۱۳۸۴)، «تاریخ نگارش نهج البلاغه مترجم آستان قدس»، مجله مقالات و بررسی ها، شماره ۷۷.
۲. تحریریة قبسات (۱۳۸۰ش)، «گذری بر نهج البلاغه در گفت وگو با جعفر سبحانی»، مجله قبسات، شماره ۱۹.
۳. جعفری، سید محمد مهدی (۱۳۷۲)، پرتوی از نهج البلاغه، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۴. جوینی، عزیزالله (۱۳۶۸)، نهج البلاغه با ترجمه فارسی قرن پنجم و ششم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۵. شهیدی، سید جعفر (۱۳۸۶)، نهج البلاغه، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۶. شیرازی، ابن یوسف (۱۳۵۷)، نهج البلاغه چیست؟، تهران: چاپخانه مجلس.
۷. طباطبایی، سید عبدالعزیز (شوال و ذی الحجة ۱۴۱۲)، «فی رحاب نهج البلاغة: مخطوطاته، طبعاته، منتخباته، ترجماته إلى شتى اللغات، شروحه، ما قيل فيه من نظم و نثر»، مجله تراثنا، سال هفتم، شماره ۴.
۸. فیض الاسلام، علی نقی (۱۳۶۸)، ترجمه و شرح نهج البلاغه، تهران: سازمان چاپ و انتشارات فقیه.
۹. کاشانی، ملا فتح الله (۱۳۷۸ ش)، تنبيه الغافلين و تذكرة العارفين، تصحيح: سيد محمدجواد ذهني تهراني، تهران: پیام حق.
۱۰. مایل هروی، نجیب (۱۳۸۰)، مدخل «الهی اردبیلی»، چاپ شده در: دائرة المعارف بزرگ اسلامی (جلد ۱۰)، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
۱۱. ملکی، محمد و محمدتقی کریمی (پیش از چاپ)، «نقش نهج البلاغه در جنبش های سیاسی ایران».
۱۲. میرعابدینی، حسن (۱۳۶۹)، صد سال داستان نویسی در ایران، تهران: نشر تندر.
۱۳. نرم افزار «دانش نامه جامع نهج البلاغه»، مرکز تحقیقات رایانه ای حوزه علمیة اصفهان.
۱۴. نرم افزار «دانش نامه علوی»، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی.
۱۵. نیازی، شهریار و زینب قاسمی اصل (۱۳۹۸)، الگوهای ارزیابی ترجمه (با تکیه بر زبان عربی)، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، دوم.

